

Жылбек Жанабаев (Қазақстан, Нұр-Сұлтан)

ХАКІМ АБАЙ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ ҚҰТ БІЛІМІ

Аннотация. Елімізде хакім Абай дүниетанымын зерделеу жұмыстары жүйелі жүргізілуде. Десек те, хакімнің дүниетанымындағы құт білімі алғаш назарға ілініп отыр. Соған сәйкес хакімнің өлеңдері мен қара сөздері құт білімі тұрғысынан сараланады. Оның ішінде ойшылдың жиырма екінші және қырық төртінші қара сөздерінде кездесетін «құттылар», «құттанып», «құт-береке» ұғымдарының қолданыс мәнін ашуға талпыныс жасалады.

Зерттеуші құт біліміне жалпылама шолу жасай келе, хакім Абайдың бес асыл ісі: талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақымды құт білімінің өлшемдері деп танылады. Сондай – ақ, адамшылық құндылықтары мен кісілік қалыптарды сақтауда құт білімінің кісендері, кісілік кәмалат білімінің құндылығы баяндалады.

Автор хакім Абайдың рухани мұрасын құт білімі деп қабылдау қажеттілігін сөз етіп, оның ұлттық руханиятқа, еліміздің кемелді өсіп-өнуіне берері мол екендігіне тоқталады.

Осы мәселені шешуде ізденуші герменевтика тұғырынан зерттеудің қажеттілігін негіздейді.

Түйін сөздер: құт білімі, толық адам, иман, кісілік, талап, еңбек, қанағат, рақым, әділет, жәуанмәрттілік.

Кіріспе

«Құт білімі» деген ұғыммен біз түркі фәлсафасының кемеңгері Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» трактатының мазмұнынан таныспыз. Онда ғұлама Тұран халқының «Құтты білікті» «Құт білімі» деген атаумен танығанын баян етеді. Бұл дегеніңіз Тұрандықтардың құт әкелуші білімнің күш- қуатын жақсы ұғынғандықтарын паш етеді.

«Құт білімі» дегенде ең алдымен құт туралы білім айтылатыны хақ. Яки, ұғымның лексикасы, семантикасына қатысты. Қазіргі сөздікте: «құт» сөзі: 1) жан, өмірлік қуат, рух; 2) бақыт, жақсылық; 3) сәттілік, табыс, сыбаға; 4) ұлылық, дәреже; 5) ақиқатқа жету, нұрлану, шаттыққа кеңелу. Құт ұғымы, а) өсіп-өну құбылыстар мен заңдарына ұқсас; ә) тылсым рухтарға тәуелді негізде; б) көк Тәңірден келетін сыбаға деген наным-сенім ыңғайында қалыптасқанды» [Құт, 2013.]. Көне түркілердің дәстүрлі наным-сенімдеріне қатысты мифтік-діни ритуалды зерттеулер Э.Л. Львова, И.В. Октябрьская, А.М. Сағалаева, М.С. Усманова [1989] бастаған авторлардың ұжымдық монографиясында кеңінен айтылған.

Құт ұғымына қатысты наным-сенімдер жүйесі қазақ халқының да дәстүрлі дүниетанымында жоғары мәнге ие. Құт Тәңірдің бір сипаты деп сенім білдіріп, барлық тіршілік жаратушының қуатынан өсіп-өнетінін қабыл етті. Оны қазақ халқының рухани құндылықтары аясынан молынан кездестіруге болады. Мәселен, нәрестенің дүниеге келуі құрметіне жасалатын шілдехана салтын айтуға болады. Аталған салтта басты назар нәресте өмірін қорғаштау болған. Қазақ халқы нәрестенің дүниеге келуін «ер келді», «құт келді» деп жаңа өмірдің бастауына «құт болсын!» тілеген.

«Түркілер адамның дүниеге келуін «құт». Сонда құт деген – тіршіліктің өзі» - дейді академик Ғ.Есім [2012, 54 б.]. Расымен де, адам баласының дүниеге келуі мен оның аман болып тірі жүруінен артық не бар дейсің. Бұл адам баласының құт ұғымын өмірдің ішкі мәнінде түсінетінін, астарында өсіп-өну қуаты меңзелетінінен бізді хабардар етеді. Өйтпегенде құт туралы әңгіме өздігінен доғарылары анық. Академик Ғ. Есімнің [2019, 24 б.]: «Тіршіліктің мағынасы – Құт. Ол субстанция, ырыс, береке, несібе құттың акциденциялары» - дегені соның бір бағамы болар. Бұл дегеніңіз бақыт, береке, бақ, ырыс, несібе дегендердің өздері адам өмірінің мазмұны мен кемелденуінің өзегін құрайтындығын көрсетеді.

Қазақ даласына ислам дінінің орныға түсуімен рухани құндылықтар жүйесі де байытыла келе, «... құт ұғымы «Алладан келетін киелі нұр, қуат көзі, күллі берекенің бастауы» [Нұрмұратов 2016, 89 б.] деп түсінілді.

Түркі фәлсафасының ғұламасы Хас Хажыб Жүсіп Баласағұн [2007, 126 б.] «Құтты білікте» (XI ғ.) құт білімін адамдық қасиеттер: әділет, дәулет, ақыл, қанағатпен ұштастыра келе, оның мазмұнын тереңдете түсіреді. Адамның адамшылығы мен тұтас бір ғұмыры осы өлшемдермен өлшенетінін жеткізіп, адам баласының ішкі жан-дүниесіне, көкірек әлеміне қарай үнілуге жол ашады. Осылайша, кісіліктің келбетін, кәмәлаттың қалыбының негізін одан әрі қалай түседі. Басты шартқа әділдік принципін шығарады. Әділдік деген Алланың дидары сипатында екендігін жеткізіп, әділдікті – құт, дәулетті – құт, ақылды – құт, қанағатты – құт деп, оларды қасиет еткен кісі білімнің өзі құтты ететінін концептуалды тұрғыда тұжырымдайды. Дертке дауа жасаған кісінің құты тасады деген ғұлама «Құт білікпен безенген бұл, жамағат» деп адам баласының білім жолымен өмірін құт ететінін айтады. Ақыл, білім дегендер әділеттіліктің, дәулет пен қанағаттың күзетшілері. Бұлардың тізгінін ұстаған кісі адалдықтың төріне шығады дегенге келтіреді. Сөйтіп, құт білімінің мазмұнын адамдық өрістен алыстатпай, керісінше адамның ақылына, мінез-құлқына байлай түседі. Оны «Құтты біліктегі» [Баласағұн 2007, 126 б.]: «Адам қымбат емес, қымбат адамдық, Адамдар аз емес, аз ғой адалдық. Кісі сирек емес, сирек – кісілік, Кісіліктің қадірін біл, түсініп!» - деп келетін бәйіт жолда-

рынан да ғұламаның кісіліктің адалдығына назар аударуға шақырғанынан көруге болады.

Жүсіп Баласағұнның осы бір бәйіт жолдарын фәлсафалық тұрғыдан пайымдасақ, онда ойшылдың өз заманының өткір мәселелерін жете түсінгенін байқаймыз және субстанциялық нүктесі адамның өзі екендігін жақсы жеткізгендігін аңғарамыз.

Адамдық болмыс білімі де Абайдың хакімдігінің өзегі болды. Оған дәлел хакімнің «Адам бол!», «толық адам» идеяларының экзистенциалдық сарынын айтуымызға болады. Ойшыл өмір сүрген заман дәл осы адамның адамшылдығына, адалдығына үлкен сын болған заман еді. Махаббат, ғадәлет, сүйіспеншілік, иман, ұят, жәуанмәрттілік, ізгілік, кісілік сынды қасиеттерді түгендеуді, олардың мәнін дұрыс ұғынуды, сөйтіп адамшылық құндылықтарды бағамдауды өзінің басты мақсаты ете отыра, кәмалат қалыбын ұсынады.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев [2020, 3 б.] өзінің «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» мақаласында: «Абай бізге нені аманаттады? Абай бізден нені талап етті? Абай бізден нені күтіп еді? Абай елдің қай ісіне сүйініп еді? Сол сүйінген ісінен үйрене алдық па? Абай қазақтың қай ісіне күйініп еді? Сол күйінген ісінен жирене алдық па? Басқасын былай қойғанда, ақын айтқан бес асыл істі жүзеге асырып, бес дұшпанды бойдан қашырып жатырмыз ба деген ойдың төңірегінде толғансақ та талай жайға қаныға аламыз» дей келе, «қоғамның дамуына кедергі келтіретін, береке-бірлігімізге іріткі салатын жағымсыз қасиеттерден арылу қажет» – деп тұжырымды ойларын ортаға салған болатын.

Мемлекет басшысының бұл мақаласының мазмұны біздің мақаламыздың басты мақсаты хакім Абай дүниетанымындағы құт білімінің салмағын үдете түсіреді. Ойшыл өзінің шығармаларында құт идеясының пәрменіне мән беріп, оны кісілік білім қырынан аша білген. «Сөз түзелді, тыңдаушы, сен де түзел» деп ойшыл дұрыс сөзге ден қойып, хәрекет түзер уақыт келгенін еске салады. Оны хакімнің өлеңдері мен қара сөздерінің мазмұнынынан да аңғару қиын емес демекпіз.

Зерттеудің әдіснамасы

Зерттеудің әдіснамалық және теориялық негіздемесінде хакімнің дүниетанымына аксиологиялық бағамдау жасалынады. Арнайы сөз болмаған құт білімі мәйегі герменевтика, жіктеу, сонымен бірге, жалпы және жеке фактілерден қорытындылау, дедукция мен индукция, өзіндік пікірді нақтылау сынды ғылыми әдіс-тәсілдерді қолдану жолымен зерделенеді.

Абай – қазақтың құт-берекесінің ұйытқысы

Хакім Абай құт біліміне арнайылап сөз басын бұрмаған. Дегенмен ойшылдың жиырма екінші және қырық төртінші қара сөздерінде «құттылар», «құттанып», «құт-береке» ұғымдарын кездестіреміз. Хакімнің жиырма екінші сөзі: «Дәл осы күнде қазақтың ішінде кімді жақсы көріп, кімді қадірлеймін?» – деп басталады. Біздің ойымызша ойшылдың бұл сауалда меңзегені қазақ нені және несімен қадірлі болуы керекті? – деген мәселе қозғалған демекпіз. Және хакім осылайша сауалды көлденен қоя отыра, оны терең ой сүзгісінен өткізген. Өйтпесе, ақылға бірлік орнай-майтынын біледі. Заманының ақыр болған шағында бауыры қазақтың бір ағайынның баласындай ақылға бірлік қылып несібесін құдайдан тілегенін қалады.

Ақыл бірлігі деген күрделі мәселе. Фэлсафалық категория. Тұтас бір мақаланың тақырыбы. Хакім түсінігіндегі ақыл бірлігі бұл Алла мен Адам бірлігі. Ол Абай дүниетанымының өзегі. Алла тағала адам баласын абсолюттік ақылмен жаратып, адамның өзіне және дүниеге шығатын ақыл түйсігімен қам еткен. Өзі мен дүниені таныған адам баласы түбінде өзін жаратқан жаратушы Алланы іздейтіні анық. Неге? Өйткені хакім айтып отырған ақыл бірлігі әуелгіден бастапқылықта. Діннің өзі сеніммен бірге осы ақыл бірлігіне негізделген. Хакімнің: «Махаббатпен жаратқан адамзатты, сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті» дегенінен-ақ, осы ақылға бірліктің ең алдыменен кімге және қалай болуы керектілігі нұсқалса, «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп және сүй хақ жолы деп әділетті» бөлігі ағайынның ақылға бірлігі түбінде адамзаттың ақылға бірлігі меңзелетінін тілге тиек етеді. Ал, ақылға бірлік қашанда әділетті, дәулетті, қанағатты, иманды хәрекетке бастары анық. Яки, бұдан шығатын түйін, ақыл бір болса, құт сол жерде болады демекпіз.

Жиырма екінші сөзінде хакім «байлар» мен «дәулеттілер» лексикасын бірге қолданыс етеді. Өйткені оған қатысты Абайдың өз түсінігі болған.

Қазақ қауымында байлықты иемдеген байлар аз болмаған. Ақылға бірлік ете білгендерін ел-халық қашанда қадір тұтып, құрметке бөлеген. Олардың толысқан ақыл-ойларына, әділ ұстанымдарына, жомартты қамқорлықтарына дән ризашылық танытылып отырылған. Ондай байларды «атымтай жомарт, жомарт бай, дәулеті асқан бай, момын дәулеттілер» деп те атаған. Діндар – ақын Ғұмар Қараштың [2000, 96 б.] «Заманасында» жомарт байлар жайында былай дегенді.

«Жомарт байлар бар еді.
Құдайы қонақ кез келсе,
Қой орнына тай сойып,
Қол қусырып сыйлаған.

Мұқтажға берген қарызын
Тығыздап сұрап жимаған.
Дәулеті артық сонда да
Тоғайға малы сыймаған» .

Хакім Абайдың сынға алғаны «кей байлар». «Кей байлар» - дегені сараң да, сасық байлар. Сараң байларды ел-халық «шіріген бай» деп атаған. Бұл байдың байлығының көптігін жария етуімен қатар, оның сараңдығын бетіне басу тұрғысынан айтылса керек. Хакім ондай байлардың көңілдері көкте, көздері аспанда болғанменен, малға келген кезде олар үшін ешнәрсе малдан қымбат еместігін және олардың діні, құдайы, халқы, жұрты, білімі, ұяты, ары, жақыны – бәрі мал басымен өлшенетіндігін айтады. Дала да-нышпаны, жыршы Ақтамберді мына бір өсиетінде былай дегенді:

«Мал-басы өскен адамның
Алды-арты бұрқар бу болар.

Көтер алмай дәулеттін

Көрінгенге бу қылар» [Мағауин & Байділдаев 1989, 66 б.].

Бұдан біз, бір жағынан құт білімі мал басынан құралған дәулетпенен өлшенбейтінін ұғынсақ, екінші жағынан дәулет болып қонған бақты адам баласы ақылымен еселемесе, Алланың сынағына ұшырап, басына қонған бақ-дәулеттен айырылатынын ұғынамыз.

«Бақ пен дәулет туралы түсінік бір-бірімен өзара байланысты айтылып, байлық ұғымымен астасып жатады. Алайда, байлық ұғымының мазмұн ауқымы кең: байлық тек заттық игіліктердің (мал, дүние-мүлік, қазына т.б.) молшылығын ғана емес, денсаулық, ақыл, білім, өнер т.б. тәрізді абстрактылы ұғымдар жүйесін қамтиды» [ҚЭЖҰА 2011, 361 б.].

Ертеден бері қазақ халқы байлықты қолға ұстаған мұзға, ал дәулетті көшпелілікке теңеген. Мастанып масайрағандар тобықтай кезбе, ұшқалақ, соқыр дәулетті кісіліктің асыл қасиеттерімен кісендей алмай, оныменен жұғыса алмай, ақырында қолындағы бар байлығын дәулетті ете алмаған. Олай болса, байлықтың болғанынан не пайда, егер оның игілігін не өзін, не айналаң көре алмаса. Елік патшаның: «Игіліктің жөні неде?» деген сауалына құт-дәулет Айтолдының ұлы Ақыл – Өгділміш: «екі әлемге керек нәрсе, бұл ең алдымен ізгі қылық, түзу құлық, екіншіден, ұят, үшіншіден, әділдік деп, адам баласының барлық бақ-дәулеті осы үшеуінің бірлігінде дейді. Өйткені, құлқы түзуге ел сенеді. Қылығы түзуге орынды төрден береді. Ал ұят-намысы абыройын сақтайды. Осы ұят, шындық, ізгі құлық қосылып, адам баласының төрт құбыласын тең етеді» [Баласағұн 2007, 182-183 бб.] - дейді. Бұдан біз Ақыл Өгділміштің елді ақыл бірлігіне шақырғанын көреміз. Ақылға бірлік қылғандардың дәулетінің өсетінін ұғынамыз. Ғұлама Жүсіптің «Ақылдыны құт құрметке бөлейді» дегенінің мәні сонда дейміз.

Хакім Абай да құт-дәулетті адам баласы ыстық қайратыменен, нұрлы ақылыменен, жылы жүрегіменен жұғымды ете алатындығын және ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұстағанның дәулеті де, ырыс-берекесі де жұғымды бола алатынын айтады. Осыдан таза жүрек, айнымас көңіл, босанбас буын иманның мызғымастығына жеткізеді. Адамның көкірек көзі ашылады. Кісінің Аллаға деген иманы, кісіге деген ниет-пейілі көркейеді. Адам баласы құт-дәулетті ақылмен ұғынып, білімменен біліп, берекелі ете алатынын айтады. Ақынның есті талап дегені осы демекпіз.

«Ырыс баққан, дау бақпас» дегенде де ойшыл ырыстың есті талап пен адал еңбек жолының үлесінен болатындығын сөз етеді. Көп қазақ «бап шаба ма, бақ шаба ма?» дегенмен өз-өзін жұбата салары белгілі. Ондағы екі ұғымды бөлек-бөлек қабылдап, бір-біріне жарыстырып қояды. Дұрысы жарыстыра емес, жарастыра білсе ғой, кісілік қасиеттері мен ақыл-білімі бабын келтіріп, талабын өрге домалатар еді. Бақ дегенді әр қазақ ақылын бағу, қылығы мен құлқын бағу, білімі мен өнерін бағу, талабы мен еңбегін бағу деп ұғынса, оны терең ой етсе, есті талап пен қажырлы еңбекпен қылған хәрекеті дәулетті құт біліміне жеткізері анық демекпіз.

Хакім момын байларды құттылар, сүттілер деп санаған. Бұл момын байлар несімен құтты, әрі сүтті болған деген сауалға жауап іздесек, ең алдымен бұл байлардың момындығы иманының күштілігінен деп айтуымыз керекті. Олар үшін ең бастысы кей байлар сынды малдың мұңы емес, адамның адалдығы мен ар-ұяты қымбат. Ол момын байлар ақылға бірлік құра алғандығынан елдің болыс-билері, батыр-шешендері, хакім-ғалымдарымен бірлік орната алған, берекелесе алған. Момын байлар ел тағдырынан, халықтың өмірінен тыс қалмай, өзіншілдікке емес, өзгеге қамқорлық жасасып, жомарттылық танытып, ақыл-кеңестерін беріп, әділдікті сақтап, елдің әлеуметтік-саяси өміріне қатысып, күрмеуі қиын шешімдерді қабылдаудың басында болған.

Даудан гөрі ырыс бағуға ден қойған момын байлар ақылымен байлығын дәулетті еткен және сөйтіп төрт құбыласын тең етіп отырған. Хакім Абайдың «шын момын байларды аямасаң Һәм соның тілеуін тілемесең, болмайды» дегені осыдан. Осындай ізгі қылығы, түзу құлығы бар, арлы да, иманды дәулеттілерді ел қорғаштап, олардың дәулеттерінің арта беруін күдайдан тілеген.

Құттылар, сүттілер деп елмен танылған иманды дәулеттілер хакім айтқан «Адамзат тірілікті дәулет білмек, Ақыл таппақ, мал таппақ, адал жүрмек» жолын таңдағандар. Абайдың өзі де адалдықпен мал табу жағында болған. Осы жолда болғандар адамның қара жерде аяқ басып жүруінің өзін дәулетке теңеген. Олар қанағаттың қарын тойғызарын білгенді. Қанағат дегенді тіршіліктегі әдеп мәдениеті демекпіз. Себебі, дәулеттің өзін адам өзінің өмірімен, тағдырымен қанша жұғысты етсе де, ерте ме,

кеш пе, адамның басқан ізі, көрген қызығының барлығы артта қалып, о дүниеге арқалары жасаған жақсылығы мен істеген ізгілігінің сауабы ғана болмақтығын иманды дәулеттілер білгенді. Ақынның «Тән қалып, мал да қалып, жан кеткенде, Сонда, ойла, болады не сенікі?» дегенінен иманды дәулеттілер ой түйіп, кісіліктің құтын ала алған деуге болады.

«Қазақтың ендігі жерде қалған өмірін қайтіп, не қылып өткізбек?» - деген сауалдың тұрасында ойшыл өзінің ғақлия сөздерінде жауап іздегенді. Саралай келе, ел боламын, өсіп-өнемін деген халық ең алдымен бес мәселенің түйінін ақыл-білімінің өлшемі ету керектігін өсиет етеді. Олар ел бағу, мал бағу, ғылым бағу, дін бағу және бала бағу. Қазақтың құт-берекесінің іргесі осы бес бағуда. Адам баласы бұларды шын пейілді махаббатымен жасаған сайын, соншалықты да оның шын игілігін көретінін тілге тиек етіп, махаббат деген адамшылық, ғықыл, ғылым дейді хакім. Міне, осылайша «қазақ философы руханилық адам сенімін өзіне қайтара алады, ол әлеуметтік енжарлық пен қауымның тығырыққа тірелуін жоя алады, рухани күштер жеке және қоғамдық сананы адамгершіліктік құндылықтарға, ал жеке адамды жасампаз әрекет пен қоғамдық игілікке қызмет етуге бұра алады деген ой айтқан» - профессор Г. Барлыбаева [2013, 218 б.].

Түркі әлемінің ғұламасы Жүсіп Баласағұн «Құтты білікте» құт өлшемі төртеу деп, әділет, дәулет, ақыл, қанағатты белгілесе, хакім Абай бізді құт білімінің бес өлшемінен хабардар етеді. Олар: талап, еңбек, терең ой, қанағат, рақым. Міне, «Адам боламын!» деген жанның құт білімі осы бес нәрседе екендігін айтып, олар жөнінде терең ой ойлауға шақырады ойшыл. Және адам баласы ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек қасиеттерімен бес дұшпанды бойынан қашыра да алады, бес асыл істің білімін құт ете алатынын сөз етеді.

«Ғылым таппай мақтанба,

Орын таппай баптанба,

Құмарланып шаттанба,

Босқа ойнап күлуге» [Абай 1995, 36 б.] - деп келетін ақынның өлең жолдарын әр өскелең ұрпақ сана болмысының ұйытқысына айналдыру қажетті. «Ғылым таппай мақтанба» дегенде ойшылдың айтпағы, бес асыл іс білімін әбден зерделемейінше, анық-қанығына көз жеткізбейінше, ғұмырының кәмәлаты екендігін ұғынбайынша, бос мақтан мен бос жүрістен абай болуға шақырады. «Ғылым деген осы» дейді Абай. Шын хакім Абай осы бес асыл істің құт білімі екендігін білген. Адаспай тура іздеп, бес асыл істің туралығын тапқан. Бірлік – ақылдан, құт-несібе – Алладан, дәулет – адал еңбектен деп, берекелі елдің жайлауында өскен ағаштың да, аққан судың да, жайылған малдың да берекесі бар деп, құт басы- кісілікте, адамшылықта екендігіне туралық еткен деп айтамыз.

Абай дүниетанымындағы кісілік білім

Кісілік – хакім Абай әлемінің мәні. Ойшыл бұл ұғымды өлеңдері мен сөздерінде жиі қолданған. Мәселен, қара сөздерінің өзінде «кісі» ұғымы 125 рет берілген. Хакімнің «Кісілікті ойламай» дегеніне қарағанда кісілік білім ойшыл заманында біршама қиыншылықтарға тап болғанға ұқсайды. Әрине, кісілік білім адам баласына оңайлықпен берілмейтіні анық. Әйтпегенде, хакім «Жастықтың оты, қайдасың» деп басталатын өлеңі жолында: «Қаруын көңіл сайласың, Қолға ол түспес бойламай» демес еді.

Хакім Абай кісілікті білім деп, оны күн тәртібіне қойған, және кісіліктің кәмалаты мәселесіне назар аударуға шақырған.

Ойшыл кісілік білімнің нәрі Алла мен Адам болмысының бірлігінде деп білген. Ол туралы ойшыл былай дейді: «Адамның ғылымы, білімі хақиқатқа, растыққа құмар болып, әрнәрсенің түбін, хикметін білмекке ынтықтықпенен табылады. Ол – Алланың ғылымы емес, һәмманы білетұғын ғылымға ынтықтық, өзі де адамға өзіндік ғылым береді. Оның үшін ол Алланың өзіне ғашықтық. Ғылым – Алланың бір сипаты, ол - хақиқат, оған ғашықтық өзі де хақлық һәм адамдық дүр», әрі қарай: «Қашан бір бала ғылым, білімді махаббатпен көксерлік болса, сонда ғана оның аты адам болады» дейді [Абай 1995, 321 б.] Сонда ғана адам баласының Алла тағаланы танымақтықты, өзін танымақтықты, дүниені танымақтықты білетінін айтады. Алланы тану, өзінді тану, дүниені тану дегендер өзімен бірге таным жүйесінің тұтастығын құрай отыра, бәрін білетұғын шын ғылымның танымы алланы танудан бастау алу керектігін естіртеді. Хакім айтып отырған ғылымның өзегі осы еді.

Кісілік білімнің тұтас бір ғылыми танымы Әбу Насыр Әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Яссауи, Ахмед Игүнеки, Махмұд Қашқари сынды түркі-мұсылман ғұламаларының шығармаларынан да көрініс тапқанды. Олар «құтты кісі», «кәміл кісі» сынды кісілік кәмәлат қалыптарын ислам дінінің өзегінде қалыптастырғанды. Сол бір кәмәлат қалыбы құт білімі болып, қазақ жерінде ғасырлар бойы кісіліктің өлшемі болып қызмет етіп келеді. «Біздің қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында, оның арғы бастау көз ортағасырлық түркі философиясында өмірдің мәні мен бақыт тұжырымдарының осы діни антропологиялық астарда болды. Сондай-ақ, ондағы экзистенциалдық сарын мен этикалық бағдарды да теріске шығаруға болмайды» - дейді ғалым М. Бижанова [2011, 53 б.].

Кісіліктің әділет, ақыл, қанағат сынды құт білімдерінен нәр алатынын ғұлама Жүсіп Баласағұн «Құтты білікте» баян ете келе, кішілік, мейірімділік, ар-ұят, бауырмалдық, жомарттық дегендерді кісіліктің өлшемі деп белгілейді.

Кішілік деген кісі алдындағы құрмет ізеттілікпен бірге қамқорлық, адалдық парызы. Кішілік танылған сайын кісілікте өсім болады. Сөйтіп,

кісіліктің хикметі кісі көкірегіне орнығып, Алла жолындағы кішілігі арта түседі. Хакім айтқан өлшеулімен өлшеусізді білуге болмайтын Алла тағала, кісінің кішілігіменен өлшене түседі. Өйткені, кішілік деген иманның ұясы.

Хакім түйсігінің түртпегі болған үлкен мәселе, бұл сонау мұсылман ғұламаларынан мұра болып келе жатқан кәмалат қалыбын үзік етпеу еді. Кәмалат қалыбы деген тұнып тұрған құт білімі. Есті талап дегенде осы. Дегенмен, ақын өмір сүрген ХІХ ғасырдың ортасында қазақ халқы кітап бетінен іздеп талап қылудан қалыс қалып, оның орнына қазақтың бетіндегі талапқа ден қоя түсті. Ресей отаршылдары қазақтың бұл аңғалдығын қолды етіп, кісілік құндылықтарды құнсыздандыруға бет алған. Оның бірден бір жолы кісіліктің нәр себелеушісі болған дінді әлсірету болды. Хакімнің отыз сегізінші сөзінің ең көлемді, әрі дін тақырыбында мазмұнды болуы соның айғағы. Яки, хакім кісілік біліммен иманның беріктігін сақтауды мақсұт еткен демекпіз. «Кісілікті ойламау» деген имандылықты ойламау деген ойшыл - иманнан кәмалат табатынын білмейтін адам қанша жерден дін парыздарын орындағанмен, дінге дегенге шын жаны ашымаса, шын иман болып есептелінбейді деп өзінің он екінші, он үшінші, жиырма сегізінші, отыз алтыншы, отыз сегізінші сөздерінде «иман» ұғымына тоқталып, дінді бекіте түседі.

Отандық зерттеушілер К.Ә. Бияздықова мен Ә.А. Мұханбет [2012, 69 б.] «Кісілік құндылықтардың мәдени динамикасындағы дәстүр және жаңашылдық» деген мақалаларында да ислам діні өзегінде ұғынылған «кемел адам» ұғымын қазақ халқы кісілік ұғымында тани түскенін тілге тиек етеді.

Хакімдер болмаса, дүниенің ойраны шығатынын білген Абай хакімдік танытып, ғұламалар ізімен кәмалат қалыбы толық адамын ұсынады. Өйтпегенде, расыменде, ойран болуы әбден мүмкін еді. Себебі, «кәміл адам», «құтты кісі» сынды кәмалат қалыбы халықтың руханиятынан үзілер еді. Руханият сабақтастығына тоқтау жасап, ақырында ұлт рухани кемелденусіз қалар еді. Хакімнің ойран дегені осыдан. Сондықтан да хакімнің толық адамы қалыбын ілім дегеннен гөрі, Абай хакіміміз ұсынған ұлттың толық адам болуы жолындағы ақыл мен жүректі тең ұстаған кісілік білімі дегеніміз дұрыс. Ілім деген сайын, білімнің ауылынан алыстап кетереміз анық. Ілім –жояды, білім-көркейтеді.

Кісілік өлшемдер, оның кәмалаты иманнан тыс болмаған. Имансыз кәмалатты елестету де мүмкін еместі. Өйткені Алла мен Адам арасы көзге көрінбес трансценденталды байланыста. Ақыл бөлігі – адам болса, жүрек бөлігі – Алла. Осыларды тең ұстау Қайратты иманнан болмақ. Отыз сегізінші сөзінде: «Құдай тағаланың жолы деген жол алла тағаланың өзіндей ниһаятсыз болады. Оның ниһаятына ешкім жетпейді. Бірақ сол

жолға жүруді өзіне шарт қылып кім қадам басты, ол таза мұсылман, толық адам делінеді» [Абай 1995, 334 б.]. Кісіге қастық қылма, дұшпандық шақырма, бос мақтан етпе, адалдықты сақта, еңбек қыл, білімге құмар таныт, есті талап қыл, бауырмалдық жаса, махаббатқа махаббатпен төлем жаса дегенде де, кісілікті мұсылмандықтың ауылынан үзбеу болды демекпіз. Және де бұлар үздіксіз хәрекет қылатын амалдары болуы тиісті дегенді. Біздіңше, хакім ұсынған толық адам білімі қорытындыланған білім емес, ол адамның өмір бойы толысуын қажет ететін білім. Ақиқат ғұмырда Рас кәмалат бары анық деп айтпақпыз.

Қорытынды

Хакім Абай қазақ еліне, жеріне құт әкелген кісі. Ойшылдың қара сөздерінің мазмұнының өзі тұнып тұрған құт білімі деп айтамыз. Оның иманның, әділеттің, махаббаттың, ғашықтықтың, ақылдың, кісіліктің, адамдық пен адалдықтың, талаптың, еңбектің, қанағаттың, дәулеттің т.б мәні жөніндегі ақындық, ағартушылық, хакімдік ойлары тұтасымен адамның, елдің, ұлттың өсіп-өнуіне, кемелденуіне қызмет жасады және жасап келеді де. Халқының көкірегі ояу, жүрегі таза, ниеті пәк, кәмәл мұсылман болуын шын ниетімен қалады. Есті талаппен хәрекет қылып, ырыс-несібесінің, құт-дәулетінің берекесін қашырмай, керісінше, қашанда оның ұйытқысы бола білуіне үндеді. Бос мақтан мен келеңсіз әрекетке емес, бес асыл істің құндылығына құмартуға шақырды. Бір ғақлиясында талап пен еңбек білімін сөз етсе, келесі бір ғақлиясын терең ойлау мен қанағат, рақымға арнады. Сөйтіп, бес асылды құт білімінің кісендері деп ұқтырды. Құт білімін кісендеген жан айлалы жолға емес, кісілік жолдан таймау керектігін естіртіп, бес дұшпанның берекесіздікке жетелейтінін түсінген жан қашанда өз бойын неден азат ұстау керектігін білетінін өсиеттейді.

Хакімнің дүниетанымының «бес асыл іс», «нұрлы ақыл», «жылы жүрек», «ыстық қайрат», «толық адам» құт білімдерін ұлт мәдениеті мен руханиятының басты кодтары деп санаймыз. Оларсыз бүгінде рухани жаңғыруды елестету мүмкін еместі. Оны Елбасы Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында атап өткенді.

Хакім Абайдың нұрлы ақылын (таза жүрек) ел игілігіне жарату қазақ халқының ұлттық жаңғыруының басты мақсаты екендігін ғалым Т. Әуелғазина [2019, 61 б.] да атап өтеді.

Міне, бүгінде хакіміміз Абайдың туғанына 175 жыл толған шағында Қазақ Елі Абай мұрасын халқымыздың құт-берекесінің ұйытқысына, дүниетанымын құт әкелетін білімге, барлық жағынан өсіп-өркендеудің елдік жолына, ұлт жоспарына теңестірілді. Оны Мемлекет басшы-

сы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан» мақаласының тақырыбынан да көруге болады демекпіз.

Библиография

- Абай, 1995. 'Қалың елім қазағым: Шығармалары'. Алматы, Жалын, 184 б.
- Әуелғазина, Т. 2019. 'Ұлттық код - рухани жаңғыру өзегі'. *Әл-Фараби*, №1 (65), 60-70 бб.
- Баласағұн, Ж. 2007. 'Құтты білік'. Ауд. А.Қ. Егеубаев. Т.5. Алматы, Таймас, 536 б.
- Барлыбаева, Г. 2013. 'Абай қазақ рухының жаршысы'. *Қазақ руханияты: тарихи-философиялық және этномәдени негіздер*. Ұжымдық монография. Алматы, ҚР БҒМ ҒК ФСДИ, 375 б.
- Бияздықова, К. & Мұханбет, Ә. 2012. 'Кісілік құндылықтардың мәдени динамикасындағы дәстүр мен жаңашылдық'. *ҚазҰУ Хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы*, №4 (41), 69-72 бб.
- Бижанова, М. 2011. 'Бақыт феноменінің философиялық-антропологиялық талдануы'. *Әл-Фараби*, №3 (35), 48-54 бб.
- Есім, Ғ. 2012. 'Хакім Абай'. Астана, Фолиант, 400 б.
- Есім Ғ. 2019. 'Ғұлама-наме'. *Ғылыми трилогия*. Нұр-Сұлтан, «Хас-Сақ, 2016» ЖШС баспасы, 640 бет.
- Қараш, Ғ. 2000. 'Замана'. Алматы, Ғылым, 236 б.
- Құт, 2013. 'Философиялық энциклопедиялық сөздік'. Алматы, ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 527 б.
- ҚЭЖҰА. 'Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі'. 2011. Энциклопедия. Алматы, DPS, (иллюстрацияланған), Том: А-Д, 738 б.
- Львова, Э. и др. 1989. 'Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Человек. Общество'. Новосибирск, Наука. Сиб. отделение, 243 с.
- Мағауин, М. & Байділдаев, М. 1989. 'Бес ғасыр жырлайды'. 2 томдық. Алматы, Жазушы, Т.1. 384 б.
- Нұрмұратов, С. 2016. 'Қазақ халқының рухани құндылықтары'. *Адам әлемі*, 3(69), 87-95 б.
- Тоқаев, Қ. 2020. 'Абай және ХХІ ғасырдағы Қазақстан'. *Егемен Қазақстан*, №5 (29734) 9 қаңтар, 1-3 б.

Transliteration

- Abai, 1995. 'Qalyń elim qazaǵym: Shyǵarmalary' [My Country is Kazakh: Works]. Almaty, Jalyn, 36 b.
- Áyelǵazına, T. 2019. 'Ulattyq kod - rýhanı jańǵyrý ózegi' [The National Code is the Core of Spiritual Renewal]. *Al-Farabi*, №1 (65), 60-70 bb.
- Balasaǵun, J. 2007. 'Qutty bilik' [Congratulations]. Áyd. A.Q. Egeýbaev. T. 5. Almaty, Tammas, 536 b.

Barlybaeva, G. 2013. 'Abai qazaq rýhynyń jarshysy' [Abay is a Herald of the Kazakh Spirit]. *Qazaq rýhaniaty: tarihi-filosofialyq jáne etnomádeni negizder*. Ujymdyq monografiya. Almaty, QR BGM GK FSDI, 375 b.

Biazdyqova, K. & Muhanbet, A. 2012. 'Kisilik qundylyqtardyń mádeni dinamikasyndaǵy dástúr men jańashyldyq' [Tradition and Innovation in the Cultural Dynamics of Personal Values]. *QazUÝ Habarshysy. Filosofia seriasy. Mádeniettany seriasy. Saiasattany seriasy*, №4 (41), 69-72 bb.

Bijanova, M. 2011. 'Baqyt fenomeniniń filosofialyq –antropologialyq taldanýy' [Philosophical and Anthropological Analysis of the Phenomenon of Happiness]. *Al-Farabi*, №3 (35), 48-54 bb.

Esim, G. 2012. 'Hakim Abai' [Hakim Abai]. Astana, Foliant, 400 b.

Esim G. 2019. 'Gulama-name' [Gulama-Name]. Gylymi trilogia. Nur-Sultan, «Has-Saq,-2016» JSHS baspasy, 640 bet.

Qarash, G. 2000. 'Zamana' [Zamana]. Almaty, Gylym, 236 b.

Qut, 2013. 'Filosofialyq ensiklopedialyq sózdik' [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. Almaty, QR BGM GK Filosofia, saiasattany jáne dintany instituty, 527 b.

QEKUA. 'Qazaqtyń etnografialyq kategorialar, uǵymdar men ataýlarynyń dástúrlı júesi' [The Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts and Names]. 2011. Ensiklopedia. Almaty, DPS, (ilústrıalanǵan), Tom: A-D, 738 b.

Lvova, E. ı dr. 1989. 'Tradıtsionnoe mirovozzrenie túrkov İyjnoı Sıbırı. Chelovek. Obshestvo' [The Traditional Worldview of the Turks of Southern Siberia. Person. Society]. Novosibirsk, Naýka. Sib. otdelenie, 243 s.

Maǵaýın, M. & Baidildaev, M. 1989. 'Bes ǵasyr jyrlady' [Five Centuries Sing]. 2 tomdyq. Almaty, Jazyshy, T.1. 384 b.

Nurmuratov, S. 2016. 'Qazaq halqynyń rýhanı qundylyqtary' [Spiritual Values of the Kazakh People]. *Adam álemi*, 3(69), 87-95 b.

Toqaeu, Q. 2020. 'Abai jáne XXI ǵasyrdaǵy Qazaqstan' [Abay and Kazakhstan in the XXI Century]. *Egemen Qazaqstan*, №5 (29734) 9 qańtar, 1-3 b.

Жанабаев Ж.М.

Понятие «құт» в мировоззрении хакима Абая

Несмотря на то, что в нашей стране проводятся работы по систематизации наследия Абая, проблема понятия «құт» в его мировоззрении поднимается впервые. В связи с этим, стихи и слова назидания Абая анализируются с точки зрения учения «құт». Особое внимание уделяется фразам «құттылар», «құттанып», «құт-береке», которые встречаются в двадцать втором и сорок четвертом словах назиданий.

Изучая понятие «құт», автор раскрывает сущность пяти добродетелей, представленных Абаем: стремление, труд, глубокомыслие, довольствие, сострадание. В целях сохранения нравственных и человеческих ценностей рассматриваются основы учения «құт».

Автор говорит о необходимости принятия духовного наследия хакима Абая через призму учения «құт» и стремится показать его значимость в рамках национальной духовности для развития и процветания нашей страны.